Леонід Мельник

КНЯЗЬ ЯРЕМА ВИШНЕВЕЦЬКИЙ

Богдан Хмельницький і князь Ярема Корибут-Вишневецький — помітні постаті на терені української історії. Один — представник дрібної православної шляхти, другий з великого княжого роду Гедеминовичів. Обидва закінчили Львівський колегіум, один залишився вірним предківській руській вірі, другий — став відступником, свідомо перейшов у католицтво. Один — визначний полководець, гетьман, будівник нової козацької Української держави, другий — теж визначний воєначальник, непримиренний ворог повсталих козаків і посполитих, до кінця своїх днів збройно виступав проти козацтва, Гетьманщини. Недарма автор «Історіи Русов» називав князя Ярему — «самым злейшим врагом и гонителем козацким...» [1]

Що ж спричинило таку ворожнечу, безкомпромісну боротьбу між історичними діячами? Князь Я. Вишневецький був типовим представником українських магнатів, власників величезних земельних володінь, репрезентантів найконсервативнішої форми земельної власності — латифундійної. Цих панів — «королев'ят» цілком влаштовував державний лад Речі Посполитої з її всевладністю магнатів.

Панам-можновладцям в Україні протистояла козацька старшина та православна шляхта — середня і дрібна. Виразником інтересів цих верств став згодом Богдан Хмельницький. Старшина й православна шляхта уособлювали зростання в Україні середньої і дрібної (козацької) земельної власності, на той час прогресивної форми землеволодіння. Б. Хмельницький, виражаючи їхні наміри, засуджуючи сваволю магнатів, прагнув до такого правового ладу, коли, за його словами, «король має бути королем: щоб судити й карати шляхту, дуків, князів. Щоб був він вільний. Провиниться князь — відрубати йому голову, провиниться козак — так само з ним учинити...» [2]

Суперечка між станами перетворилася на боротьбу збройну, безкомпромісну, досягнувши небаченої до того гостроти й сили в ході Великого козацького повстання 1648—1657 рр.

Князь Ярема Михайлович Корибут-Вишневецький був нащадком славного роду українських князів-гедиминовичів *, які відзначалися в історії України як полководці й адміністратори, оборонці рідної землі від зазіхань Туреччини та Кримської орди — згадаймо хоча б Дмитра Корибута-Вишневецького (Байду)...

---

* Рід князів Корибутів-Вишневецьких походить від Корибута — сина великого князя литовського Ольгерда Гедиминовича і другої дружини його — тверської княжни Уляни Олександрівни. Князь Корибут Ольгердович прийняв православ'я; володів Новгород-Сіверським князівством. Наприкінці XV ст. нащадки Корибута розділилися на дві гілки — Корибутів і Корибутів-Вишневецьких (останні володіли Вишневцем на Волині). Корибути-Вишневецькі стали підноситься з XVI ст., займаючи важливі посади, починаючи з Дмитра Івановича Вишневецького (Байди), старости черкаського і канівського, засновника Січі Запорозької.

Батько Яреми — князь Михайло Михайлович Корибут-Вишневецький, староста овруцький, щиро відданий православній вірі та традиціям свого роду і Руси-України. Він одружився з дочкою молдавського господаря Яреми Могили — Раїні, двоюрідній сестрі Петра Могили, який згодом став архімандритом Києво-Печерської лаври, а відтак — митрополитом Київським і увійшов у вітчизняну історію як поборник просвіти й культури, засновник київського колегіуму.

У другій половині XVI ст. князі Вишневецькі — землевласники середньої руки, володіли своїм родовим гніздом — містечком Вишневець із навколишніми селами. Стрімке зростання їхніх земельних володінь розпочалося наприкінці XVI ст. поряд з експансією магнатерії в Наддніпрянщині, передусім із захопленням тоді ще не обжитих земель Лівобережної України.

Двоюрідний племінник Дмитра Байди-Вишневецького — черкаський староста Олександр Вишневецький став першим з Вишневецьких власником земель на Лівобережжі, купивши 1590 р. у Михайла Байбузи маєтки в Посуллі, котрому «река Сула, река Удай, река Солонеца и уход Лужок» були надані королем Стефаном Баторієм ще 1578 р.

У 1591 р. князь Олександр Вишневецький отримав привілей на «фундацію местечка на врочищу Лубне», у 1592 р. на «фундацію местечка на урочище Пирятин». Обом містам князь виклопотав Магдебурзьке право.

Брат Олександра — Михайло Вишневецький, староста овруцький, першим розпочав захоплення земель по Сулі й не тільки в межах Речі Посполитої, а й за московським рубежем. На землях, підвладних Росії, Михайло Вишневецький захопив міста Лохвицю, Сенчу, багато хуторів. Князь Михайло помер 1616 р., його поховали в православній церкві у родовому маєтку — Вишневці. Його троюрідний брат Костянтин Вишневецький став опікуном дітей покійного князя Михайла. Одержавши старостство черкаське, князь Костянтин продовжував розширювати володіння Вишневецьких на Лівобережжі. Він захопив Яблунів і Миргород й всі так звані «салетры» — по річках Псли, Ворсклі, Орелі в «диких полях» під Путивлем, Білгородом, по Хоролу й Груні [3].

Княгині Раїні Вишневецькій після смерті чоловіка ще тривалий час довелося вести боротьбу за право володіння лівобережною Вишневеччиною з рідним братом князя Михайла Юрієм Вишневецьким, київським каштеляном, який намагався заволодіти маєтностями брата. Судова тяганина припинилася тільки внаслідок смерті князя Юрія 1618 р.

Раїна Вишневецька залишила по собі добру пам'ять. Вона стала засновницею трьох православних монастирів: Густинського під Прилуками, Мгарського під Лубнами й Ладинсько-Підгірського (на р. Удаї). Засновниками першого з цих монастирів були ченці Києво-Межигірського монастиря на чолі з Ісаєм Копинським — визначним церковним і культурним діячем. Останній виклопотав у Михайла й Раїни Вишневецьких земельні «фундуші» для Густинського, а згодом й інших монастирів. Княгиня Раїна доручила І. Копинському, ігумену Мгарського монастиря, завідувати всіма парафіяльними православними церквами у володіннях Вишневецьких. При цьому княгиня Раїна наклала клятву на порушників її волі: «А хто бы мел тую фундацію нашу нарушати і касовати в потомные часы и одыймовати..., тоди нехай нем будет клятва свт. отець... и раз(с)удится тот со мною перед маестатом Божіим!» [4]

Та перший, хто «нарушив й касував» заповіт княгині Раїни, був її син, «пожаданная ея утеха» — князь Ярема Вишневецький, який всупереч волі й заповіту матері, перейшов у католицтво та став ширити католицизм у Вишневеччині... Проте це станеться з часом.

По смерті князя Михайла Вишневецького залишилися син Ярема та дочка Ганна. Вродлива княжна Ганна мала багато залицяльників серед вельможних молодиків, за нею упадав сам королевич Владислав й зрештою висловив бажання одружитися з нею. Та це викликало спротив серед

польської магнатерії, оскільки княжна Ганна була православною. Не зважаючи на таку спокусливу перспективу — стати королевою польською, княжна Ганна відмовилася перейти в католицтво — така була умова шлюбу з королевичем. Проти переходу в католицтво Ганни виступила і її мати — княгиня Раїна, ревна православна. Отже, шлюб не відбувся.

Княжичу Яремі після смерті батька виповнилося тільки чотири роки. Мати тримала його при собі. Прагнучи виховати сина у православній вірі, княгиня Раїна доручила його виховання своєму духівнику — ігумену Густинського монастиря Ісайї Копинському. Та невдовзі княгиня захворіла й померла 1619 р. Перед смертю хвора мати, знаючи характер сина, помічаючи в нього риси честолюбства, в присутності Ісайї Копинського зобов'язала Ярему твердо дотримуватися батьківської віри, не перейти — як уже зробило чимало українських панів — у католицтво під страхом материнського прокляття.

Залишившись сиротою, семилітній князь Ярема потрапив під опіку свого дядька князя Костянтина Вишневецького, воєводи чорноруського (у Білорусі), який був ревним католиком. Поставивши за мету перевиховати молодого князя у католицьку віру, Костянтин Вишневецький віддав його до Львівського єзуїтського колегіуму. Під керівництвом і впливом умілих отців-єзуїтів Ярема став не тільки добрим спудеєм, а й щирим прихильником католицького вчення. Подорож до католицьких країн Європи — Італії та Іспанії, де він вивчав військову справу, сприяла тому, що Ярема Вишневецький ще більше прихилився до римської віри. У 1631 р. він офіційно відступився від православ'я й прийняв католицтво [5]. Честолюбний, запальний князь Ярема зрештою став релігійним фанатиком.

Володимир Антонович так характеризував молодого князя Ярему: «Із школи він виніс станові традиції й повну зневагу до нешляхетських станів. Разом з тим він засвоїв поняття про повну рівноправність усіх членів шляхетського стану й у своїй особі втілював тип шляхетського демократа. Незважаючи на своє князівське походження, умів триматися серед щонайбідніших шляхтичів як рівний з рівними. Внаслідок цього популярність його, особливо серед незначних шляхтичів, була дуже великою... Але, будучи людиною гуманною у ставленні до шляхтичів, він водночас був надзвичайно жорстокий і безсердечний, цілковитим тираном щодо непривілейованих станів; за найменший непослух, за найменшу провину він карав з нечуваною жорстокістю... На прикладі Яреми Вишневецького ясно бачимо, наскільки станове виховання, разом з розвинутим фанатизмом могли розбестити навіть натуру талановиту, не кажучи вже про людину із звичайними здібностями...» [6]

Повернувшись 1632 р. в Україну, князь Ярема пройнявся турботами про розширення своїх володінь. Ставши 1630 р. повнолітнім, продовжував традиційну політику захоплення суміжних земель на Лівобережжі, яка за масштабами перевищила дії його попередників. Так, 1643 р. захопив у городельського старости К. Харлезького Грайворон із сусідніми селами, у 1644 р. відібрав у надвірного маршалка А. Казановського місто «Ромен со всею волостью», а відтак — захопив землі понад річками Хоролом і Оржицею й на тих землях «выбудовал и осадил место Хорол и инших местечок и сел килькадесять». У 1645 р. князь Ярема забрав у вдови чернігівського каштеляна С. Козаковської села Дорогинку й Володиславівку за річкою Удаєм; у 1646 р. послав у похід 7-тисячний загін жовнірів з гарматами і захопив міста: Гадяч, Полтаву, Кременчук, Добрик, Краснопілля, Глинськ, Лютеньку, Зіньків, Олесне, Зикгмунтов и «местечка иные». В сеймовому суді, через підкупи суддів, прямі погрози, справи про захоплення у сусідів князем Яремою Вишневецьким цих земель (з селами й містами) здебільшого відкладалися на невизначені строки...

Загалом на середину 40-х років XVII ст. князю Я. Вишневецькому належала величезна суцільна територія по річках Сулі, Пслу, Удаю, Ворсклі. Окрім сіл і хуторів, тут нараховувалося 56 міст і містечок. Вишневеччина, в якій нараховувалося 288 тис. підданих князя, щороку давала 1 млн. 200 тис. злотих чиншу. Князю Яремі належали також землі з містами, містечками, селами і на Правобережжі. За описом 1629 р. Яремі й Костянтину Вишневецьким належало на Волині 72 поселення, 30 фільварків. Крім того, на Поліссі князь Ярема володів Брагином з округою, на Поділлі — містами Немирів, Бершадь, Ладижин з навколишніми селами; у 1636 р. після смерті князя Юрія Збаразького, з припиненням роду Збаразьких, до Я. Вишневецького перейшов у володіння Збараж з округою... Можна з впевненістю зазначити, що князь Я. Вишневецький, поряд з князем Д. Заславським, був найбільшим магнатом в Україні та й в усій Речі Посполитій.

Господарська діяльність князя Яреми не обмежувалася розширенням власних земельних володінь. Неабияку увагу, як й інші магнати у ті часи, він приділяв захопленню слобід, сприяв розвиткові міст на своїх землях. Особливо князь піклувався про економічний стан своєї резиденції — міста Лубни. Ще батько Яреми — князь Михайло Вишневецький укріпив лубенський замок, на валах поставив гармати й гаківниці. Гарнізон замку складався із загону козаків під командою «отамана Війська Запорозького лубенського». Самі Лубни 1623 р. одержали Магдебурзьке право, тут згадується «ратуша Лубенська» з війтом і бурмистерами. Лист князя Яреми, наданий місту 1635 р., затвердив цеховий лад лубенських ремісників. У 1640 р. Я. Вишневецький остаточно переселився в Лубни, і місто почало інтенсивно зростати.

Як ревний католик, користуючись своїм правом «презенти» *, Я. Вишневецький намагався насаджувати католицизм у своїх володіннях, зокрема на Лівобережній Україні. Він улаштував у Лубнах монастир отців-бернардинів, є згадки про будівництво ним католицького «кляштора» в Прилуках... [7]

Його колишній наставник Ісайя Копинський, на той час митрополит Київський, обурений такою діяльністю князя на рідній землі, звернувся до нього з палким листом, благаючи повернутись до віри батьків, нагадував заповіт матері.

Знаменно, що митрополит облишив богословські суперечки про істинність тієї чи іншої віри й ставив питання, в силу яких обставин представники панства руського «от своей старожитной веры греческой отступают» й вважав, що визначальними є три причини: зраджують предківську віру «для славы света сего» або «для великого богатства» й, нарешті, від зневаги до своєї віри: «же то грецькая — хлопская есть вера». Митрополит засуджував усі ці мотивації й закінчив своє звертання: «не давайся, ваша княжая милость, уводити политицкими рацнями» [8].

Та князь Ярема не прислухався до цих благань митрополита й продовжував всіляко утискувати православних підданих у своїх величезних маєтностях — на Поділлі, Волині й Лівобережній Україні.

Слід віддати належне князю Яремі — він був вельми здібним воєначальником і полководцем, що визнавали й сучасники. До того ж — хоробрий, діяльний, невтомний, і, що було тоді рідкісним явищем серед польського панства,— вів простий і тверезий спосіб життя, не упадав біля жінок. Він завів суворий порядок у своєму надвірному війську, жовніри і надвірні козаки шанували його як воєначальника не менш за щедрість — князь витрачав на своїх вояків до 180 тисяч злотих на рік із власних прибутків. Місцева дрібна шляхта вважала його своїм благодійником: кілька тисяч шляхтичів перебували на його утриманні.

Володіючи величезними маєтностями і багатствами, князь Ярема міг досягти найвищих посад і почестей у Речі Посполитій.

---

* «Право презенти» — право магната опікуватися церквами в своїх володіннях.

Ще 1632 р. двадцятирічний Ярема Вишневецький одержав овруцьке староство, у 1646 р. став воєводою руським *, посів місце в сенаті, отже, увійшов до верхівки правлячої верстви Речі Посполитої. Йому були притаманні патріотизм, відданість аристократичній Польщі — в листах до польських державців він постійно підкреслював свою самопожертву, готовність «віддати своє життя в жертву вітчизні». Своє становище князь Ярема ще більше зміцнив, одружившись у грудні 1637 р. з дочкою коронного канцлера Х. Замойського Гризельді. Весілля відбулося у Львові й тривало 15 днів. Воно обійшлося Яремі Вишневецькому в 250 тис. злотих...

Та через свою гординю, через те, що тримався надто незалежно, князь не користувався симпатією серед великого панства, стримано ставилися до нього й обидва королі — Владислав IV та Ян-Казимир.

Уперше свою звитяжність князь виявив у битвах проти Росії 1634 р.— під Смоленськом і Бедою. Та попри свої військові здібності князь уже тоді виявив і свою нестримну вдачу — він з такою жорстокістю розоряв міста й села, що росіяни прозвали його палієм. У 1643 р., коли татарський воєначальник Омер-ага з великим загоном удерся в Україну й повертав з ясирем до Криму, князь знищив його військо й визволив полонених. На другий рік Вишневецький розбив татарів під Охматовим. Й у цих боях князь виявив таку лють до супротивника, що самі татари прозвали його кучук-шайтаном.

Водночас князь Ярема жорстоко придушував козацькі виступи в Україні.

Так, 1638 р. Вишневецький брав активну участь у придушенні повстання Якова Остряниці, яке охопило значну частину Лівобережжя. Його загін, разом з коронним військом, завдав поразки козацькому таборові під Жовнином, тримав облогу табору на Старці. Зрештою, козаки були змушені піти на капітуляцію. Згодом Вишневецький розгромив загін отамана Півторакожуха на річці Мерлі (на Слобожанщині), безжально караючи повстанців-схизматів.

Та особливу енергію князь Ярема виявив з самого початку Великого народного повстання під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. Одержавши звістку, що з початком повстання — навесні 1648 р.— посполиті селяни на Лівобережжі почали збиратися в загони, «купи», а деякі йшли до війська Б. Хмельницького, князь Ярема зібрав близько 8 тис. шляхтичів і надвірних козаків, які жили в його володіннях, і пішов приборкувати повстання. Слід зазначити, що поляки напередодні Корсунської битви сподівалися на допомогу війська Яреми Вишневецького, який мав переправитися біля Переяслава на правий берег Дніпра. Та широкий повстанський рух на Лівобережжі перешкодив задумам князя. Шляхтич Чорний у травні 1648 р. з цього приводу писав до канцлера Ю. Оссолінського: «У князя Вишневецького 8000 війська, але він на це військо не покладається, тому що — Русь». І справді в ході повстання на Лівобережжі більшість козаків з надвірної хоругви Вишневецького перейшли на бік повстанців. У кожному місті й селі на Вишневеччині поплічники князя Яреми ставили на ринку шибениці, піймапих повстанців вішали, садовили на палі, карали «на горло». Князь Вишневецький не припускав і думки щодо угод з повстанцями, дорікав шляхтичам, що схилялися до миру з козацтвом. Волав, піднявши шаблю: «ось чим слід приборкати козаків!...», а присланих до нього шістьох козаків від гетьмана Хмельницького, котрий пропонував князеві Яремі укласти мирну угоду, велів негайно посадовити на палі...

У такий спосіб князь лютував під Лубнами, під Переяславом. Заздалегідь відправивши сім'ю у Вишневець, князь Ярема наприкінці травня з своїм загоном переправився через Дніпро під Любечем й увійшов до Житомира. Там він разом з київським воєводою Я. Тишкевичем зібрав

* Руське воєводство охоплювало територію Львівщини.

на сеймик шляхтичів, які ще залишилися на півночі Київщини, закликав їх до нещадної війни з бунтівливим хлопством, водночас збільшив чисельність свого війська. Разом з київським воєводою він склав ухвалу про збір грошей на утримання шляхетського війська й сам дав на це кілька тисяч злотих з власних коштів.

Між тим гетьман Богдан Хмельницький послав полковника Максима Кривоноса на Правобережжя проти князя Яреми. Ще на початку червня 1648 р. князь Вишневецький, одержавши звістку про виступ козацького війська, рушив углиб України й громив все на своєму шляху. Особливо катував повстанців князь Ярема в містечку Погребище, жителі якого, озброївшись, утворили загін й чинили опір наказам Вишневецького. Жовніри князя Яреми карали винних і невинних, садили на палі, рубали голови, знущалися над православними священиками. Жителі його маєтності — Немирова відмовилися коритися князеві, це особливо розлютило Вишневецького, який особисто був присутнім на стратах й кричав катам: «мордуйте їх так, щоб вони відчували, що вмирають!». Немирівцям вирвали очі, їх розпинали, розтесували навпіл, саджали на палі, обливали окропом. Сучасник писав: «застосовували такі кари, що й поганин не придумає...» [9] Коли Максим Кривоніс узяв Бар, резиденцію польських гетьманів, Ярема Вишневецький у гніві від такої звістки карав «на горло» всіх козаків, що потрапляли йому до рук.

Наступ Вишневецького викликав гнів і обурення козацтва і посполства в Україні. Козацька старшина й сам гетьман Хмельницький вважали цей виступ князя провокацією в момент, коли польський уряд офіційно звернувся до гетьмана з пропозицією почати мирні переговори. «...В нинішній час,— писав у серпні 1648 р. до польських комісарів гетьман Хмельницький,— причиною зла був... князь його милість Вишневецький, котрий нерозважно й необдумано кинувся на нас, не по-християнськи й не по-лицарськи здійснював тиранства й жорстокості над народом нашим християнським, над невинними душами...» [10] Розуміючи роль Яреми Вишневецького як воєначальника, знаючи його безкомпромісну позицію щодо повсталого козацтва, враховуючи реакцію народу на жорстокість князя, Б. Хмельницький настійно вимагав усунення князя Я. Вишневецького з керівних посад у Речі Посполитій, навіть покарання його як безпосереднього винуватця дальшої війни. Та правлячі кола Речі Посполитої не наважилися на такі акції.

А Вишневецький й інші магнати продовжували каральні дії в Україні. У липні 1648 р. військо Вишневецького і Тишкевича під Махнівкою зазнало поразки від козацьких полків М. Кривоноса та І. Гирі й відійшло під П'ятку, там Кривоніс намагався оточити Вишневецького й остаточно його розгромити, проте князь Ярема зумів таки переправитися через Случ. Згодом військо Вишневецького під Старокостянтиновим з'єдналося з загоном князя Д. Заславського. Зрештою, 16—18 липня тут відбулися запеклі бої між магнатськими й козацькими військами. Князь Вишневецький завзято відбивався від козаків Кривоноса в укріпленому таборі, та коли підійшли полки І. Ганжі й І. Гирі й козаки кинулися в навальний наступ на табір, князь Ярема з рештками свого загону вирвався з оточення й відійшов за Горинь.

Після смерті короля Владислава IV в Польщі почалось «міжкоролів'я». Зрештою примас королівства М. Лубенський у серпні 1648 р. скликав надзвичайний сейм. На ньому обговорювалося становище в Україні, й вирішено відправити проти козацтва сильне військо. Частина шляхти на сеймі вимагала призначити князя Ярему Вишневецького командуючим польським військом, але більшість учинила спротив. Магнати недоброзичливо ставилися до князя Яреми — за його пиху й непоступливість. Навіть значна частина православної шляхти боялася, що призначення коронним гетьманом Вишневецького, який «уславився» своєю жорстокістю, не принесе миру для Речі Посполитої, а ще більше розпалить народний гнів.

Керівництво над шляхетським військом доручили трьом регіментарям: князю Д. Заславському, О. Конецпольському, М. Остророгу. Наприкінці серпня 1648 р. польське військо стало під Пилявою. Образившись на сейм, князь Ярема спочатку не втручався в хід подій, та коли дізнався про рух козацького війська під Пиляву, не втримався і, нашвидкуруч зібравши 12-тисячну хоругву, став табором неподалік від польського війська. Князь закликав шляхту негайно вирушити на Наддніпрянщину і напасти на Хмельницького, поки він не з'єднався з татарською ордою. Проте регіментарі не прислухалися до порад князя.

А тим часом військо Хмельницького разом з татарами 11 вересня підійшло під Пиляву й розпочало бій. Після успішних козацьких атак шляхетське військо в паніці почало втікати. Князь Ярема в страшенному гніві намагався виправити становище, зупиняв шляхтичів, які з жаху покидали поле бою, одним погрожував, інших приваблював дарунками. Та все було даремно. Власних сил у Вишневецького було замало, щоб зупинити козаків, і він услід за рештками війська Доміпіка Заславського поспіхом відступив до Львова.

У Львові князь Вишневецький разом з Остророгом і Заславським зайнялися укріпленням міста. Але коли козацьке військо на чолі з Хмельницьким підходило до Львова, Я. Вишневецький та інші польські воєначальники залишили місто й відступили до Замостя.

Знявши облогу Львова, Хмельницький з військом рушив до Замостя. Увесь жовтень 1648 р. гетьман стояв табором під Замостям, вів листування з польськими сенаторами з приводу обрання нового короля і вимог козацтва. Гетьман засуджував поведінку магнатів в Україні, які «нас лагідними листами від їх мостей панів комісарів забезпечують, а тут, змовившись між собою, з військом виступають». І вкотре вже нарікав на князя Ярему і О. Конецпольського: «...ці пани є причиною всього лихого, своєю пожадливістю і запальністю мало в ніщо землю (українську — Л. М.) повернули...» [11]

Ще перед підходом козацьких військ під Замостя князь Вишневецький поспішив до Варшави, де було скликано черговий сейм. На сеймі — наприкінці жовтня 1648 р. князь Ярема нарешті був обраний регіментарем війська, що мало діяти в Україні. Та після коронування нового короля Яна-Казимира 7 листопада 1648 р. скликано новий сейм, на якому заново обговорювалися справи в Україні. Король Ян-Казимир не симпатизував князеві Яремі, до того ж знав, що під час виборів Вишневецький виступив проти його кандидатури (оскільки Ян-Казимир мав намір укласти мирну угоду з козаками) і підтримував кандидатуру на польський престол князя Трансільванії Юрія Ракочі. Ходили чутки, що й зараз князь Вишневецький має зв'язки з угорцями... Все це стало причиною для усунення князя Яреми з поста командуючого. Сам король взяв на себе командування військом, а безпосереднє військове керівництво в Україні надавав Фірлею, Лянкоронському й Остророгу.

Влітку 1649 р. з початком військових дій король Ян-Казимир направив в Україну військо під командуванням названих регіментарів. Князь Ярема Вишневецький, ображений на короля й сейм, знову мав намір відійти від справ, але вкотре вже його натура не втрималася. Він зібрав на свій кошт надвірну хоругву й підійшов до табору польських військ. Після сутичок під Старокостянтиновим і Меджибожем з переважаючим військом Данила Нечая, якому на поміч прийшов з ордою хан Іслам-Гірей, поляки за порадою князя Яреми зачинилися у фортеці Збаража, спорудивши навколо земляний вал, на флангах якого були форти й редути. Загальне командування польським військом перебрав Я. Вишневецький.

13 липня 1649 р. почався перший наступ козаків. Цього дня, після тривалого бою, коли козаки й татари вже увірвалися в польські шанці, князь Ярема із своєю коргвою кинувся у відчайдушну контратаку. Перший штурм козаків було відбито. Тоді Хмельницький наказав взяти в

облогу польський табір. Козаки насипали другий вал, поставили на ньому 30 гармат і почали обстрілювати польський табір. Становище польського війська з кожним днем ставало скрутнішим: не вистачало пороху й провіанту. В таборі почали ремствувати, деякі з жовнірів перебігали до козаків. Щоб підняти військовий дух, князь Ярема твердив, що король з військом йде на поміч обложеним. У такому стані поляки протрималися майже сорок днів.

«Польські загони, обложені в Збаражі й доведені... до крайньої скрути,— писав у своїх мемуарах П. Шевальє,— продовжували триматися більше завзяттям і розпачем, ніж будь-якою надією на порятунок». 21 серпня козаки подали обложеним першу звістку про укладений між королем і гетьманом Б. Хмельницьким Зборівський мир. Невдовзі надійшов лист від Хмельницького і короля про мир. Обложених у Збаражі запевнено, що їх звільнять без жодних умов. Воєначальників, що керували обороною Збаража, чекала королівська винагорода: Фірлея призначено сандомирським воєводою, Лянцкоронського — брацлавським, а Вишневецького — перемишльським старостою... «Усі ці винагороди,— писав Шевальє, маючи на увазі передусім князя Ярему,— хоч які значні, були набагато менші, ніж та доблесть і героїчна стійкість, чудові докази яких дали ці шляхетні мужі, витримавши у Збаражі двомісячну облогу та невпинні атаки» [12].

Зборівський мир князь Вишневецький сприйняв негативно. Що й зрозуміло: більша частина його маєтностей залишилися на теренах Гетьманщини. Величезні володіння на Вишневеччині перейшли до військового скарбу, землі, угіддя, млини були розділені в межах сотень Миргородського, Полтавського і Прилуцького полків. Російський резидент у Варшаві Г. Кунаков повідомляв московські власті: «а его княж Еремеевы маетности Богдан Хмельницкий роздал черкасам...» Маєтності Вишневецьких на Волині й Поділлі були спустошені. Як свідчать «присяжні показання», проведені у 1650 р., наприклад, у Кременецькому повіті у володіннях князя — в с. Маневі були спалені всі хати, в містечку Новому Вишневці — було лише два будинки, але обидва не заселені. В Білій Криниці, Антонівцях, Яловиці, Стожку та інших селах, що належали Вишневецьким, не залишилося жодного підданого. У місті Збаражі і його волості, що складалася з 35 сіл, були не зруйнованими тільки 19 будинків, причому у 22 селах не залишилося жодного «диму» ані порожніх хат. Велика волость Збаразька стала пусткою... Причини спустошення «присяжними показаннями» вказуються різні,— найпоширеніша: «вороги коронні — козаки з татарами, поєднавшись, усі вказані села... знесли вогнем». Є й такі записи: «жителі, що зостались, всі померли від голоду» або — «піддані забрані в Орду»... Частина людей, що зостались, втікали «в Україну» (в межі Гетьманщини), йшли в козаки.

Ось чому князь Вишневецький займав безкомпромісну позицію щодо Гетьманщини, стояв за продовження війни з козацтвом...

Підготовка до війни Речі Посполитої з Україною 1650 р. посилюється після повернення з татарського полону гетьманів М. Потоцького та М. Калиновського, які разом з князем Я. Вишневецьким і О. Конецпольським очолюють партію прихильників рішучих дій проти козацтва. Вплив цих магнатів на польську шляхту особливо посилюється після смерті (9 серпня 1650 р.) канцлера Є. Оссолінського, прибічника поміркованої політики щодо Гетьманщини. На власний кошт О. Конецпольський і Я. Вишневецький збирають військо і стягують його до козацької лінії. Починається ціла низка військових провокацій з їхнього боку.

Зрештою, мир був порушений й почалися військові дії 1651 р. Кульмінацією їх стала Берестецька битва...

Перед походом в Україну польська армія на чолі з королем Яном-Казимиром у червні 1651 р. зосереджувалася під Сокалем. Сюди зібралися магнати з своїми хоругвами. Прибув з військом і воєвода руський князь Я. Вишневецький з племінниками. 15 червня польська армія ру-

шила під Берестечко. З-під Вишневця назустріч їй виступили козацькі війська під проводом Б. Хмельницького й татарська орда хана Іслам-Гірея.

28 червня вороги зустрілися на берестецькому полі... 29 червня почалися збройні сутички. Настав день генерального бою — 30 червня. Польська армія розташувалася вздовж річки Стир. Навпроти, маючи в тилу річку Пляшеву, притоку Стиру, стояло козацьке військо, на лівому фланзі — на пагорбах — розташувалися татари. Польське військо поділялося на три частини. Лівим крилом командували М. Калиновський і князь Я. Вишневецький. Тут була зосереджена коронна і шляхетська кіннота, полк німецької піхоти. Позаду стояли полки посполитого рушення. На правому крилі польської армії розташувалися полки шляхетської кінноти, частина посполитого рушення. Командував правим крилом М. Потоцький. Центром армії командував сам король Ян-Казимир. Тут зосередилась іноземна піхота, частина наймапої кавалерії та вся артилерія. Зранку над берестецьким полем стояв густий туман. Обидві армії очікували, не паважаючись першими розпочати бій... Удень король скликав військову раду,— записує в своєму щоденнику С. Освєнцім,— «і поставив питання, що належало чинити. Деякі небезпідставно висловлювали думку, що слід відкласти бій до наступного дня, оскільки час уже наближався до вечора й вітер дув в обличчя нашому війську; але коли ця думка була висловлена, князь Вишневецький... виявив бажання негайно починати бій і прислав Денгоффа, старосту бидгоського, до короля із заявою... про повну готовність до бою й з проханням подати знак до атаки» [20]. Король наказав наступати. Заграли сурми й заторохтіли барабани, і князь Вишневецький рушив на чолі лівого флангу, ставши попереду його з 18-ма хоругвами кварцяного війська. Йому на підмогу пішли загони посполитого рушення. Назустріч полякам виступив козацький рухомий табір і татарські загони. Почався запеклий бій...

Берестецька битва завершилася поразкою козацького війська, але не повним розгромом і капітуляцією, як на це сподівалися польські магнати. Основні сили козацького війська під проводом І. Богуна вирвалися з оточення й відійшли в глиб України, під Білу Церкву. Невдовзі, на початку липня, туди повернувся з татарського полону і гетьман Б. Хмельницький й розпочав енергійну підготовку до нових військових дій.

Після битви під Берестечком у польському таборі почалися чвари між королем і шляхтою; більша частина шляхетського війська повернулася до Польщі, а невдовзі військо покинув король, обурений вчинком шляхти з посполитого рушення.

Князь Ярема разом з польським гетьманом М. Калиновським за наказом короля переслідували окремі загони повстанців, що відступали з берестецького поля... Калиновський привів чимало полонених козаків до польського табору на розправу, але князь Ярема в полон не брав — він карав «на горло» всіх піймапих козаків і селян-повстанців без жалю. Від рук Вишневецького загинуло кілька тисяч козаків... У ході цих каральних операцій в Україні Ярема Вишневецький раптово захворів і 22 серпня 1651 р. помер у своєму таборі, у Паволочі.

Раптова смерть тридцятидев'ятирічного князя Яреми давала привід до різних чуток, які ще більше деморалізували польське військо. Говорили, що князя отруїли, що Хмельницький, дізнавшись про смерть Яреми Вишневецького, сказав: «От, княже Вишневецький, ти, хто ще донедавна прагнув панувати над усією Україною, нині задовольняєшся тільки чотирма ліктями землі!»

Труна з тілом Яреми Вишневецького з великими почестями, під звуки сурм у супроводі гарматного та рушничного салюту усього війська була перевезена до Вишневця. Дружина — княгиня Гризельда проводжала труну. Хорунжий тримав спущеним польське знамено, коронні гетьмани і регіментарі йшли з непокритими головами. Так Річ Посполита віддавала шану українському магнатові-католикові, визначному полководцеві.

Смерть лютого князя викликала радість поміж козацтвом і посполитими в Україні, в народі його ім'я згадували з ненавистю як відступника від прабатьківської православної віри і зрадника Вітчизни.

---

[1] История Русов или Малой России.— М., 1848.— С. 88.
[2] Памятники, изданные Временной Комиссией для разбора древних актов.— К., 1848.— Т. 1.— Отд. III.— Док. № 57.— С. 329.
[3] Николайчик Ф. Д. Начало и рост Полтавской Вишневеччины, по данным Литовской метрики // Известия XI Археографического съезда в Киеве.— К.— 1899.— С. 141—142.
[4] Левицький О. И. Раина Могилянка, княгиня Вишневецкая // Киевская старина.— 1887.— Т. XIX, ноябрь.— С. V—VIII.
[5] Ступишин С. О князьях Корибутах-Вишневецких // Вестник Юго-Западной и Западной России.— К.— 1862.— Т. II, август.— С. 94—97.
[6] Антонович В. История малорусского козачества (лекции).— К., 1882.
[7] Лазаревский А. Лубенщина и князья Вишневецкие // Киевская старина.— 1896.— Т. 1, январь.— С. 337.
[8] Акты Западной России. СПб.— 1852.— Т. IV. Док. № 233.
[9] Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования.— Богдан Хмельницкий. СПб.— 1904.— Кн. 4.— Т. IX—XI.— С. 190—192.
[10] Памятники...— Т. 1.— Отд. III.— С. 212.
[11] Памятники...— Т. 1.— С. 308—309.
[12] Шевалье П. Історія війни козаків проти Польщі.— К.— 1960.— С. 96, 97—98.

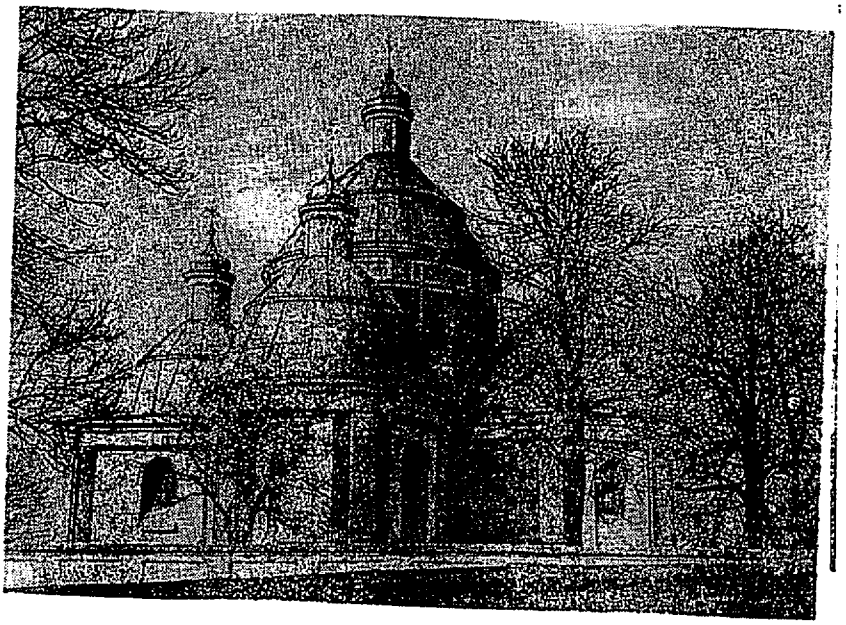

Успенський храм с. Низкеничі Волинської обл.